

E 125/3

LÁNG NÁNDOR

**A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
JUPITER DOLICHENUS-KEZE**

**Különnyomat a
Károlyi Árpád Emlékkönyvből**

BUDAPEST 1933

SÁRKÁNY-NYOMDA R.-T. VI. KER., HORNEDE-UTCA 9.

LÁNG NÁNDOR

**A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
JUPITER DOLICHENUS-KEZE**

Különnyomat a
Károlyi Árpád Emlékkönyvből

Szűrés vizsgálatul, mely üdvözléssel

24. 11. 25.

L. N.

BUDAPEST 1933

SÁRKÁNY-NYOMDA R.-T. VI. KER., HORNEDE-UTCA 9.

A katona-monarchia kezdetével Pannonia fölényes súlyt nyert a római provinciák sorában.¹ Attól fogva, hogy Septimius Severust, Pannonia helytartóját, legiói császárrá kikiáltották s ő hatalmát leplezetlenül a hadseregére alapította, amelynek legmegbízhatóbb és számarányuknál fogva is vezető csapatai Pannoniából kerültek ki, — római testőrségét is onnan szedett emberekkel töltötte meg² —, ez a provincia mint a fontos Duna-vonal védelmének és a birodalom biztonságának főtámasza hosszú időre kiváló szerepet vitt Róma történetében, több császárt is adott a birodalomnak és bőven részesült az uralkodók kegyében. De nemcsak politikai és hadászati szempontból fontos e korban Pannonia, hanem művelődéstörténeti tekintetben is, amennyiben a Severus-dinasztia uralma alatt, amelynek keleti kapcsolatai ismereteseek, és tovább az egész III. századon át, területén, ahol addig az Itáliával, majd Germaniával és Galliával fennálló kereskedelmi, ipari és kulturális összeköttetés folytán Nyugat hatása volt uralkodó, most mind erősebben érvényesült anyagi és szellemi téren egyaránt Kelet kultúrája³ és a keleti kultúrának sok értéke ép Pannonia közvetítésével jutott el a nyugati provinciákba.

Cumont, a késő ókor szellemtörténetének egyik legkiválóbb kutatója, a római császárság művelődéstörténetében a neoplatonizmus kifejlődése mellett a legfontosabb ténynek a keleti kultuszok elterjedését ítélte,⁴ mint amelyek Kelet vallásos-misztikus szellemével lassan áthatották a társadalom minden rétegét és az államvallás teljes elmállasztásával egyengették a kereszténység diadalának útját. Ha ez ítélet mértékével mérle-

¹ A. Alföldi, Die Vorherrschaft d. Pannonier im Römerreiche. 25 Jahre Röm. Germ. Kommission (1930) 11. sk.

² Dobó Árpád, Inscriptiones ad res Pann. pertinentes. Diss. Pann. (1932) 8. l.

³ A. Hekler, Kunst u. Kultur Pannoniens in ihren Hauptströmungen. Strena Buličiana (1924) 107. sk.

⁴ F. Cumont, Die orient. Religionen im röm. Heidentum.³ (1931) IX, 191. l.

geljük Pannonia súlyát a római birodalom keretében, újból meg kell állapítanunk, hogy az igen nagy volt, mert a keleti kultuszok az emlékek és föliratok tanúsága szerint Pannoniában rendkívül el voltak terjedve, pedig nem szabad felednünk, hogy a provinciának Magyarország területére eső részeiben a római maradványok rendszeres fölkutatása terén szomszédaink munkájához viszonyítva még nagyon kevés történt s így a jövőben még sok ilyenmű kultuszemlék és szentély föltárása várható. A legnagyobb hatású keleti vallás, a Mithras-vallás emlékei terén vezető helyet foglal el Pannonia,⁵ a Mithras-reliefek sorában külön csoportot alkot a dunai típus. Mellőzve az egyiptomi és ázsiai istenségek fölsorolását,⁶ kiknek kultuszát itt a Keletről jövő csapatok, a katonaság nyomában járó szíriai kereskedők s a közigazgatásban és üzemekben alkalmazott keleti származású rabszolgák terjesztették, ki kell emelnünk azt a keleti kultuszt, amelynek emlékei statisztikánk szerint az összes provinciák közt legnagyobb számmal és, hozzátehetjük, legértékesebb példányaikban Pannonia földjéből kerültek napfényre, a Jupiter Dolichenusét.⁷ A szíriai Doliche városnak ez a helyi istene nemcsak a keleti segédcsatatok, hanem a legiók katonái közt is nagy tiszteletnek örvendett és oly népszerűségre tett szert a Kr. u. II. század második és a III. század első felében, hogy a dii militares vezére mellé került, magával Juppiter Optimus Maximusszal azonosították.

A Dolichenus-vallás magyarországi gazdag emléksorozata bá kell beiktatnunk azt a bronzkezet, amelyet a mellékelt ábra szemléltet. A szakirodalom nem ismerte, eddig nem méltatta; csak egyszer történt róla futólagos említés, amikor Oroszlán Zoltán, egy dunapentelei signifer-síremlék leírásához,⁸ amelynek signumát kéz koronázza, ezt fűzi hozzá: „Itt említem meg, hogy a Nemzeti Múzeum már régóta őriz egy jobbkezet, melynek tövén az I. O. M. D. betűk vannak bevésve. Lehetőséges, hogy ez a kéz is hasonló rendeltetéssel bírt s signumként használták. Kérdéses azonban, hogy nem mond-e ennek ellent a bevésést négy betű, azaz világosabban: szokás volt-e felajánlani ilyen határozott formában a signumokat az isteneknek? Reméljük, hogy igen, mert ez esetben a Nemzeti Múzeum régiségtára értékes hadtörténelmi emléket mondhatna a magáénak.” Mint látni fogjuk, nem hadtörténelmi szempontból értékes ez a bronzkéz, hanem mint az antik vallástörténetnek beszédes emléke, mert a nagyon ritka Dolichenus-votivkezek számát szapo-

⁵ Cumont, Arch. Ért. 1893, 289. l.

⁶ Veidinger György: A keleti vallások emlékei Pannoniában. Diss. Budapest, 1930.

⁷ I. A brigetioi Dolichenum c. dolgozatomat a Klebelsberg-emlék-könyvben (1925) 93. sk.

⁸ Arch. Ért. 39, 9. l.

rítja, azok rendeltetésének kérdését veti fel és belevilágít abba a problémakörbe, hogy vajjon mit és mennyit vett át a kereszténység a pogány misztérium-vallások ritsaiból.

Bronzkezünk 1902-ben került Delhaës István bécsi festő hagyatékával a M. Nemzeti Múzeum Régiségtárának birtokába. Lelöhelye, sajnos, ismeretlen. Mivel azonban tudjuk, hogy Delhaës gyűjteményének darabjait Pozsonyban és Bécsben vásárolta össze, nagy valószínűséggel feltehetjük, hogy a kéz panonniai eredetű; talán épen Brigetióból származik, hisz' ismeretes, hogy a régiségkereskedők az ott szerzett zsákmányt Bécsben szokták volt áruba bocsátani.

A kéz üregesen öntött; 20 cm magas, azaz kb. életnagyságú; sötétzöld, réteges patina fõdi. Hátának közepébõl nagy darab kitörött, a törés mellett, a kis és gyûrûs ujj alatt egy, felsõ részén lenyomott öncsepp látható, amely, úgy látszik, utólag került oda s semmi esetre sem szolgálhatott valamely, a kézhez tartozó járulék megerõsítésére, — a tenyérnek, mint nyilvánvalóan fõnézetnek teljes csupaszsága mellett ilyen attributumnak a kéz hátán, jóformán láthatatlanul való alkalmazása amúgy sem valószínű — hanem késõbbi esetlen javítás maradványa, amikor talán a kitörött részt odaforrasztott harántpálcika segítségével erõsítették helyére, avagy a kezét valamihez hozzárõgztítették. Bronzunk jobb kezét ábrázol, amely a tõvén olvasható betûk tanúsága szerint függõleges tartásban, tenyerével a nézõ felé fordulva, kinyujtva mutatja mind az öt ujját, nem zártan, és enyhe, természetes hajlással, az antik orans ismert kéztartásának megfelelõen. A keskeny kéz karcsú ujjainak mintázása elég jó; bár az ízek hajlását nem jelzi ránc és a körmöknél is feltûnik alsó végûk egyenes vonalú zárása.

Négybetûs fölirata: *J(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(olicheno)* tanúsítja, hogy a kéz Juppiter Dolichenusnak kultuszát szolgálta. Eddigélé mindõssze két, a dolichei istennek ajánlott (szintén jobb) kéz volt ismeretes: az egyik, melyet 1839-ben Heddernheim-Nidában,⁹ a felsõgermaniai limes mentén találtak, a miénkhez hasonló tartású, csak erõtéljesebb formájú, 22 cm magas, bronz, a belsõ kéztõvön ezzel a fölirattal: *Jovi Doliceno | G. Jul(ius) Marinus | c(enturio) Brittonum Gurvedens(ium) | d(onum) d(edit)*; a másik, melyet 1862-ben a keletgalíciai Myszkowban¹⁰ találtak (tehát in barbarico, ahová a közeli Daciából kerülhetett), csak 11 cm magas, bronz; ez a tenyér hosszával fölérõ részt ad az alkarból is és annak belsõ felüle-

⁹ Ma Assenheimban. CIL XIII 7343. Seidl, Üb. d. Dol.-Cult. (1854) n° 18. J. Becker, Die Hedderheimer Votivhand (1861), mit lithogr. Tafel. U. a. Drei römische Votivhände (1862).

¹⁰ Most a lemergi Ossolinski-féle múzeumban. W. Demetrykiewicz—J. Zingerle, Fund aus Ostgalizien. ÖJH. 7 (1904) Beiblatt 149. sk. fig. 28., amihez J. Dobias, Musée Belge 26 (1922) 120. l.

tén a következő fölírást viseli: *J(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Dolichenon | Gaius optio | c(o)h(ortis) I. Hisp(anorum) ∞ | v(otum) s(oluit) l(ibens) m(erito)*. Szintén fölfelé kinyújtva mutatja az öt ujját, de a hüvelyk és a mutatóujj csillagokkal díszített gömböcskét fog, amelyen letörött kis alaknak maradványai láthatók; ez nyilvánvalóan a globuson álló Victoria volt, aki ugyanolyan módon illeti meg Juppiter Dolichenust, mint a győzelemadó Zeust a kezébe adott Nike. Kezünk fölírata ugyan nem nevezi meg a följánlót, valószínűleg azonban — par excellence katonai-istenről lévén szó —, hogy az is katonai volt, mint a másik két kéz adományozója, a Brittones Gurvedenses századosa és a hispanok I. számú cohorsának altisztje.

Önként föltozuló kérdés, hogy mire is gondoltak e Dolichenus-hívők a kezek följánlásánál, mi e fogadalmi kezek jelentése, általában a szokás eredete. A hedderneimi kéz kiadója¹¹ szerint ez a *manus orantis vel voventis*: a hívő, ki valamit kért az istentől vagy a maga meg hozzátartozói érdekében (pro salute sua suorumque, amint a fölíratok mondják) valami fogadalmat tett neki, bizalma vagy hálája jeléül saját kezét ajánlotta föl a kérés és fogadalomtevés gestusában istenének. Ez a magyarázat Otto Jahntól ered, aki a malocchio elleni védekezésre vonatkozó antik emlékeknek szentelt alapvető tanulmányában¹² a votivkezekkel is foglalkozott. Tudnunk kell ugyanis, hogy ilyenek nagy számban jutottak ránk a klasszikus ókorból, hogy azok szimbolikájával többen foglalkoztak,¹³ míg végre Ch. Blinkenberg *Darstellungen des Sabazios und Denkmäler seines Kultes*¹⁴ c. tanulmányában azok helyes magyarázatát adta. Azok a votivkezek, amelyeket ő tárgyalt — és ezek teszik ilyenmő emléktanyagunk óriási többségét, — külön csoportot alkotnak, mely a Dolichenus-kezeiktől a gestusban, valamint az ábrázolás módjában határozottan különbözik, amennyiben ezeknél a kezeknél csak az első három ujj van egyenesen fölfelé kinyújtva, a kis meg a gyűrűs ujj ellenben be van hajlítva, azután pedig nem csupaszok, hanem mindenféle attribútum borítja kisebb-nagyobb számban a kéz tenyerét és hátát: állatok (kígyó, gyík, béka, teknősbéka, sas), fenyőtoboz, mészeg, kerykeion, thyrsos, edény, sőt figurális ábrázolás is: Sabazios és Hermes mellképe, sokszor meg fekvő asszony csecsemővel. Blinkenberg e jellegzetes gestusú és díszítésű kezekről¹⁵ a több

¹¹ Becker, i. m. 16., ill. 20. l.

¹² Üb. d. Aberglauben d. bösen Blickes bei den Alten. Ber. d. sächs. Ges. d. Wiss. Philol.-hist. Cl. 1855. 101—106. l.

¹³ Ezek közül kiemelendő K. Diltthey-é: Arch. epigr. Mitth. 2. (1878) 44. sk.

¹⁴ Archaeologische Studien (1904) 66—128. lk.

¹⁵ Összesen 30-at gyűjtött össze; köztük szerepel a M. N. Múzeumban levő zsenai kéz (Arch. Közl. 13, 72. l.), ellenben hiányzik a győri

példányon előforduló, Sabaziosnak szóló fölírat, a phrygiai istennek mindig ezt a sajátos kéztartást ismétlő bronzszobrocskáiról, főleg pedig a kopenhágai múzeum híres bronzreliefje alapján,¹⁶ amelyen Sabazios aediculában, ilyen kézzel koronázott pálcára támaszkodva, a kezeken szereplő összes attributumoktól körülveve ábrázoltatik, megállapította, hogy a votivkezek a phrygiai Sabazios-kultusz körébe tartoznak, hogy a rajtuk alkalmazott járulékok kísérői, szent állatai, növényei vagy kultuszában szereplő eszközök, és hogy a votivkezek magának az istennek kezét ábrázolják rituális gestusával, azt a kezet, mely a hívőket áldja és segíti, szerencsét meg boldogulást oszt a hozzá folyamodóknak, távoltartja tőlük prophylaktikus erejével és részben apotropaikus hatású jelvényeivel a betegséget és bajt; ezért hívei az isten kezét ajánlották föl neki szentélyeiben, mint amely hitük szerint az ő segítő és védő erejét jelentette és megjelentette, hogy maguknak e hatalmas kéz oltalmát biztosítsák, vagy, ha megnyerték, meghálálják. Érdekes, hogy a Sabazios-kezek eredeti gestusa az ú. n. *benedictio latina*-ban¹⁷ tovább él a katolikus egyház liturgiájában, mint azt az ókeresztény művészet emlékei is tanúsítják, amelyek, különösen a mozaikképek, sokszor evvel a jellegzetes gestussal ábrázolják az áldást osztó Megváltót.¹⁸

Van a votivkezeknek, ugyancsak a császári korból, egy harmadik csoportja,¹⁹ mely a Dolichenus-kezekhez hasonlóan szíriai kultusszal függ össze, még pedig Juppiter Heliopolitanus kultuszával. Ide tartozik a Louvre-nak Nichából (Libanon) származó bronzjobbja, mely budapesti kezünkkel teljesen azonos tartású, avval a különbséggel, hogy tenyerét Heliopolis (Baalbek) főistenének ismert páncélos balanionja díszíti, amiből világos, hogy J. Heliopolitanus kezének ábrázolásával van dolgunk és ide tartozik a Beirútból, ill. Szíriából való öt bronzkéz, amelyek tartásban és csupaszságukban teljesen egyeznek a Do-

bencések múzeumában levő ravazdi bronzkéz (Arch. Ért. 1898, 49. l., Lovas E., Boll. Ass. Intern. Studi Mediterr. 1931, 3, 9. l.).

¹⁶ Roscher ML IV. 247, 8. Arch. Ért. 25, 174. l.

¹⁷ Cabrol, Dict. d'arch. chrét. III. 1. 746. sk. (E. Fehrenbach); Kraus, RE d. christl. Altert. (1882) s. v. Hand fig. 232. H. Seyrig (Bull. Corr. Hell. 1927. 211. sk.) szerint az áldásnak ez a gestusa már a thrák Bacchus-mysteriumokban volt szokásos.

¹⁸ A sok példa közül: a berlini elefántcsontpyxis Krisztusa (Springer, Hb. Kunstgesch. II⁷ 17. l. fig. 20.; kiemelendő, hogy ez a pyxis kisázsiai munka, IV/V. sz.); Krisztus az angyalok közt, Ravennai mozaik, S. Apollinare Nuovo (Beöthy, Műv. tört. II. 49). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy szobrászati munkákban csakúgy, mint a római és ravennai mozaikképeken ép oly gyakran szerepel az áldás gestusában a teljesen nyitott, mind az öt ujját kiegyenesítve tartó kéz (pl. a vatikáni grották Petrus szobra, Kaufmann, Hb. d. christl. Arch. 1905, 510. l. fig. 196.).

¹⁹ R. Dussaud, Rev. arch. 1905. I. 161. sk. pl. III., Beaudoin—Pottier, Bull. Corr. Hell. 1879, 264. sk.

lichenus-kezekkel s csak a görög fölírásaikban ismétlődő $\theta \epsilon \omega$ $\psi \iota \sigma \tau \omega$ árulja el, hogy itt más istenről van szó: Juppiter Helio-politanusról; Szíriában ugyanis a hellenizált zsidók így nevezték Jahve utódját, Heliopolis főisténét.²⁰

Dolichenus és Heliopolitanus szíriai eredetű istenek, az isten kezét ábrázoló votívbronzok szokása is onnan származik; ez a szokás a Sabazios-kultuszba is onnét kerülhetett, szemita közvetítéssel, a Nagy Antiochustól Kisázsiaiban letelepített zsidók révén, kiknek nagy része Phrygiában a Sabazios-vallást vette át és ősi szokásukat tovább gyakorolván azt a Sabazios-kultuszban meghonosították.²¹ A tenyerével előre feltartott jobb kéz ősi rituális gestusa a szemitáknak, melyet már a babyloniai pecsételő hengerek, asszír reliefek, feníciai és szíriai stéléken látunk és pedig egyaránt istenek és nekik hódoló híveik ábrázolásánál s mely eredeti fenyegető meg apotropaikus értelmének megváltozásával az istennél a hívőket oltalmazó és áldó jelentésű gestussá fejlődött, az isten elé járó embernél pedig az ima és hódolat kifejezője lett,²² amint ugyanaz a gestus más és más, de megfelelő, egymást kiegészítő értelmet nyerhet a cselekvő és a viszonzó részén.

Budapesti kezünk gestusának pompás, mert a Dolichenus-vallás virágzásával egykorú és hazájából, Szíriából való példáit idézhetjük azokról a falfestményekről, melyek Dura-Europosban a palmyrai istenek templomában kerültek napfényre, s melyeken egyrészt a nagy áldozatnál résztvevő bennszülöttek evvel a gestussal kísérik a szertartást, másrészt a római hadi-istentisztelet keretében az istenek szobrai előtt áldozó tribunus oldalán sorakozó tisztek szakasztott ilyen, mellük előtt kifelé nyitva tartott jobb kézzel fejezik ki adoratiójukat és kérik az istenek áldását.²³

Ezek a példák a manus orantis vel voventis-t illusztrálják. Mivel azonban a Dolichenus-kezekre vonatkozólag ezt a magyarázatot nem fogadtuk el, hanem azokat az isten kezének tartjuk, szükséges, hogy erre az értelmezésre szolgáltatassunk megfelelő bizonyítékokat. Blinkenbergnek fentebb említett, az antik

²⁰ Amint Phrygiában a Sabazios-vallásba beleolvadt zsidók Sabazios Jahve Sabaothtal azonosítván elnevezték Theos Hypsistosnak. H. Gressmann, *Die orient. Religionen im hellen.-röm. Zeitalter* (1930) 117. sk. Cumont, *RE IX.* 448.

²¹ Dict. d'arch. chrét. X. 1. 1205. sk. (Leclercq); Roscher *ML IV* 263; Daremberg—Saglio *IV.* 1. 135. l. (Cumont). Cook, *Zeus I* (1914) 234. l. 4.

²² Cumont, *Fouilles de Doura-Europos* (1926) 70. l. és *Études syr.* 265. l. — Nem terjeszkedhetünk ki e gestusnak soknemű egyéb értelmére (adlocutio, elátkozás, eskü stb.) és ábrázolásaira, amelyek kérdésünktől messze esnek s az ábrázolásokban a helyzetből és más jelekből világosan felismerhetők és megkülönböztethetők.

²³ Cumont, i. m. XXXI. és L. tábla; Leitpoldt, *Religionen in d. Umwelt d. Urchristentums* (1926) fig. 113, 114.

emlékanyagból és erre nézve, sajnos, szűkszavú auctorokból kölcsönzött érveit, mint amelyek amúgy is elsősorban a Sabazios-kezek értelmezésére vonatkoznak, bár részben és közvetve a szóban forgó kéz eldöntésénél is felhasználhatók, újabb, a Dolichenus- és vele rokon Heliopolitanus-féle szíriai kultuszokkal összefüggő tanúságtételekkel kell kiegészítenünk.

Ilyenek a Sol ábrázolások, relief- és éremképei. Az a Sol, kiről a II. századtól kezdve a fölíratok mint invictusról szólnak, közelebből a Szíriában Heliosszal azonosított baalokat, helyi főisteneket, általában pedig keleti napistent jelent. Kultusza birodalomszerte elterjedt s a III. században a császárok különös kedvezésében részesült; Elagabal és Aurelianus a római Pantheon főistenévé akarták tenni. Reliefképei, mint pl. az Esquilinuson talált,²⁴ szemközti nézetben, nimbusos, sugárkoszorús ifjú alakjában ábrázolják, amint könyökben meghajlított jobbját a Dolichenus-kezünkkel teljesen azonos gestusban tartja áldólag maga elé, baljában ostorral és a világ fölötti uralmát jelző globusszal. A reliefnél feltűnő szemközti nézet különös hitelességet ad e Sol-képnek, mert nyilvánvalóvá teszi, hogy valamely templom kultuszszobra után készült,²⁵ szóval ájtatossági kép, amely az istent úgy tünteti fel, amint a dextera elatával az eléje járuló hívek hódolatát fogadja és őket evvel a beszédes gestussal megáldja. Ilyenmű kultuszszobrok után mintázhatták az istenszobor legjellegzetesebb gestusát, az isten segítő és áldó hatalmát brachylogikusan megörökítő Dolichenus- és Heliopolitanus-votivkezeket. Ez a ritualis gestus a három isten közös hazájából, Szíriából ered.

Ugyanilyen értelemben szerepel a dextera elata következetesen és számtalanszor Septimius Severustól kezdődőleg Constantinusig a római császárok éremképein, amelyek előlapjukon a császár mellképét, sokszor a Soléval együtt, hátlapjukon pedig Sol alakját ábrázolják. Ezeken az érmeken a császár Sol módjára tartja melle előtt jobbját, amellyel alattvalóit védi és áldja és a világ békéjét biztosítja (pacator orbis).²⁶ A napisten a császárok oltalmazója és kísérője lett; az éremfelirat (Soli invicto comiti) Solt az Augustus társának nevezi; mert Kelet felfogása szerint a császár és a nap lényegükben rokonok, a

²⁴ Daremberg—Saglio, Dict. d. Ant. IV. 2. fig. 6498; Reinach, Rép. rel. III. 195. 4., Cumont, Mon. Myst. Mithra II. 202. l. fig. 29.

²⁵ G. Rodenwaldt, Das Relief (1923) 11. sk.

²⁶ C. Sittl, Gebäuden d. Gr. u. Römer (1890) 304. sk. V. ö. Gregor. Naz. or. 36, 11. κόσμος ὅλος ὑπὸ χειρὰ τὴν ὑμετέραν. Cumontnak II Sole ed il simbolo delle mani alzate (Mem. pontif. Accad. Rom. di arch. I. 1. 65) c. tanulmányát csak címe szerint ismerem. Az éremképekre (v. ö. Usener, Rhein. Mus. 60, 470. sk.) példák: M. Nemz. Múz. 83, A 910. (Gallienus); Cohen, Monn. emp.² VI. 319. l. 669 (Probus), VII. 160. l. 174 (Maximinus Daza); VII. 265. l. 316 (Constantinus és Sol mellképei) stb. Alföldi Andrásnak többrendbeli szíves utalásait e helyen is köszönöm.

sideribus demissus császár a naptól kapja hatalmát és erejét, annak földi képviselője (dominus et deus; invictus; aeternus) s azért megilleti őt a sugárkoszorú.²⁷ A császárnak Sol-gestusa tehát a dominus és deus keze erejének kifejezője, amint a Dolicchenus-kéz is ezt szemlélteti, *manus dei*.

Hogy a szóban forgó éremképek a tölem kultuszszobortól származtatott Sol-reliefekre mennek vissza, annak bizonyítéka a Constantinus pogány korából való aranymédailon is,²⁸ mely a fent leírt esquilini reliefnek szakasztott mása: előlapja a szokásos oldalnézet helyett szemközti nézetben adja a császár mellképét, nimbusosan, felemelt jobbal és globusszal baljában; hátlapján a napisten teljes alakja és Soli invicto comiti körirat.

A kereszténnyé lett Constantinus és utódainak érmein továbbra is találkozunk a dextra elatával,²⁹ de Solra való vonatkozás sem képben, sem köriratban már nincsen rajtuk. Ellenben feltűnik a manus dei érdekes és új alakban, mint az Isten keze; a biblia Istenét égi felhőből előnyúló kéz jelképezi. A Constantinus halálakor fiai által vert érmeiken a császár consecrációja úgy ábrázoltatik, hogy ő az ismert, pogány-római módon quadrigán száll föl az égbe; de kezét, melyet felfelé nyújt, most már — ez az új keresztény vonás — egy másik nyitott kéz készül megragadni, az Űristennek a felhőből előtűnő keze.³⁰ II. Constantius bécsi, Szilágysomlyóról való nagy aranymédailonjának hátlapján a fiai közt álló páncélos-jogaras Constantinus fejére az érem felső szélén, felhőből előnyúló istenkéz teszi a corona victoriaet.³¹ A IV. század végétől gyakori típusra, amelyen égből lenyúló kéz teszi a császár vagy családja előkelő tagjának fejére a corona fideit, idézem például Honoria, III. Valentinianus nővérének érmét.³² A római művészetnek ez az eljá-

²⁷ Cumont, Mon. myst. Mithra I (1896) 296. sk. Daremberg—Saglio, i. m. IV. 2. 1384. sk.

²⁸ F. Gnechi, Medaglioni Rom. (1912) I. tav. 8. 2.

²⁹ Pl. a szilágysomlyói leletből való aranymédailonokon: Kubitschek, Röm. Méd. Wien (1909) 352, 355, 359, 360. (Valens.) Cohen² VII. 284. l. 481. (Constantinus és fiai), VII. 444. l. 29 (Constantius II).

³⁰ J. Maurice, Numismatique Constantinienne I (1908) 18. t. 19. Cohen² VII. 318. l. 760. Ezt az éremképet írja le Eusebius Vita Const. 4, 73 (p. 147 Heikel): τὸν μακάριον . . ἐφ' ἁρματι τεθροίστω ἡνιόχου τρόπον, ὑπὸ δεξιᾷς ἀνωθεν ἐκτεινομένης αὐτῷ χειρὸς ἀναλαμβάνομενον. A consecratio Caelo receptus jelenetének pogány szellemű ábrázolását (a Constantius Chlorusét) mutatja a Brit. Mus. egy diptychonja: Daremberg—Saglio, Dict. II. 1. fig. 2460, amihez v. ö. Cumont, Ét. syr. 100. sk., továbbá Paneg. VI. Constantino, 7, 3. (p. 206. g. Baehrens): illi superum templa patuerunt receptus est concessu caelium, Jove ipso dexteram porrigente; és Sybel, Christl. Ant. (1906) I. 223. Delbrück, Consulardiptychen (1929) 229. l. N. 59.

³¹ Gnechi MR I. t. 12. Kubitschek i. m. 17. t. 300. cf. Isten győzelemadó kezéről l. Euseb. Oratio tricenn. 10 (p. 223, 15 Heikel).

³² Cohen² VIII. 219. l. 1.

rása, hogy az Istent csak a keze által ábrázolja, folytatódott, tudvalevőleg, az ó- és középkori keresztény művészetben: a római S. Agnese fuori le mura apsziszmózaikján felhőkből lenyúló istenkéz nyújtja le az égi koronát Szt. Ágnesnek vagy a sok közül egy másik példa, amely a fentemlített császári consecra-tiók éremképnek bibliai megfelelője: a chatsworthi könyvtár egy X. sz.-beli miniatűrjén a mennybeszálló Krisztust az Atya-istennek az égből lenyújtott keze fogadja.³³

Ha ennek a Constantinus kora óta kedvelt manus dei-vel való ábrázolásnak eredetét kutatjuk, arra kell gondolnunk, hogy a bálványimádó, képkultuszos polytheismus ellen küzdő öskereszténység, mely Krisztust is inkább szimbolikusan vagy allegorikusan (hal, monogram, jó pásztor, Orpheus) jelenítette meg, érthető okokból nem vehette át a görög-római istentípusok egyikét sem, és tartózkodott az Istennek személyes ábrázolásától, amikor az apologéták (Tertullianus) is egyre hirdették, hogy az istent lélekben és igazságban kell imádni, s azért szívesen is, kényszerűségből is a biblia metaphoricus képéhez folyamodott, s Istent egyszerűen és röviden jobbával ábrázolta, mint amelyről ó- és újtestamentum annyiszor szól, mint hatalmának szimbólumáról.³⁴ S hogy ez így történt, abban jelentős része volt annak a ténynek, hogy az első keresztény egyházak szíriai, phrygiai, szemita környezetben alakultak és fejlődtek, azaz oly területen, melynek lakossága ősi időktől kezdve ismerte ezt a brachylogikus motívumot az isten hatalmának kifejezésére. Keletről, a Dolichenus és egyéb votivkezek hazájából került ez a motívum az öskeresztény művészetbe és rítusba. Még csak egy, idevágó emlékről akarok szólni, mert az Pannoniából került elő: a császári (Győr m.), III—IV. századi római sírban talált scrinium bronzlemezének egyik médaillonján az öskeresztény művészet hagyományos ótestamentomi jelenetei közül, melyeken az Isten beavatkozását a felhőből előnyúló kéz szemlélteti, Izsák feláldozása van ábrázolva, még pedig oly típusban, mely a ládikának Szíriából való importját bizonyítja.³⁵

Nemzeti Múzeumunk bronzkeze ezek szerint nemcsak azért érdemli meg figyelmünket, mert a Dolichenus-emlékek magyarországi gazdag sorozatát egy ritka típusú példánnyal gyarapítja, amely a Heliopolitanus- és Sabazios-votivkezek családjával van szoros rokonságban, hanem főleg azon tanulságai miatt, ame-

³³ Springer, Hb. II⁷. I. tábla. (VII. század) és u. o. 113. l. 127.

³⁴ Ps. 117, 6 *Dextera Domini fecit virtutem*; Ps. 47, 11. *Justitia plena est dextera tua*; Act. Ap. 11, 21. *Et erat manus Domini cum eis*. stb. Kaufmann, Hb. d. christl. Arch. 392. sk. Sittl, Gebäuden, 324. sk. Kraus RE I 622.

³⁵ Arch. Ért. 1902. 39. 11b. ábra (Hampel). Röm. Qschr. 1912, 173. (Supka). Kaufman, Hb. 337.

lyek a manus dei ábrázolásával a római, keleti és ókeresztény művészet- és vallástörténet³⁶ között fennálló hasonlóságokra és kapcsolatokra vetnek érdekes világosságot.

Ebből a gondolatkörből fakad alkalmi hódoló köszöntésünk:

DEXTERA DOMINI PROTEGAT TE.

³⁶ Nem hadtörténelmi jelentőségű emlékünknél, mint Oroszlán sejtí (l. 8. jegyzet), mert, habár a signumot koronázó kezek is az isten védő jelenlétét fejezik ki (Daremborg—Saglio, i. m. IV. 2. 1313 és Domaszewski, Die Fahnen, passim), a signumot díszítő kezek isten soha sincs megnevezve (mint a budapestin), hanem a fölíratok csak a csapattestet jelölik meg. Emlékünk minden valószínűség szerint pálcára vagy jogarra volt illesztve, s a pap kezében (v. ö. a kopenhágai Sabazios-reliefet) a szertartásoknál meg körmeneteknél lehetett használatban.

